

Paár Ádám

Az európai integráció német atyja

Konrad Adenauer neve egybeforrott a háború utáni nyugatnémet demokráciával és az ún. szociális piacgazdasággal. Emellett Adenauer elkötelezett támogatója volt az európai integrációnak. Mindvégig föderális Európában gondolkozott, hasonlóan a föderális Németországhoz, és a kereszténydemokrata elveket összeegyeztette kora liberális filozófiájával.

info@meltanyossag.hu

www.meltanyossag.hu

0630-311-1701

1149 NAGY LAJOS KIRÁLY ÚT 167. II. 23.

Ha van az európai integrációnak olyan német alapító személyisége, aki hazáján kívül is tisztelt, az Konrad Adenauer, a Német Szövetségi Köztársaság kancellárja (1949-1963). Adenauer jó partnere volt az európai egység előkészítésében Robert Schuman francia külügyminiszternek és Alcide de Gasperi olasz miniszterelnöknek. Hármukat összekötötte számos tényező: a kereszténydemokrata eszme és pártidentitás, a német nyelvtudás (Schuman a Német Császársághoz tartozó Luxemburgban, de Gasperi az osztrák örökös tartományok egyikében, Tiroiban született), az antikommunizmus a hidegháború idején, s végül, de korántsem utolsósorban az antifasizmus és antinácizmus. Utóbbi érzület érthetővé teszi, hogy mindhárman elvetették a háborút, mint a politika eszközét, és egy békés, szociális Európát kívántak megvalósítani.

Az alábbiakban kifejtjük, miért volt Konrad Adenauer az európai egység egyik legelkötelezettebb támogatója, olyannyira, hogy a francia politikai elit átlagánál is mélyebben egyetértett a francia pénzügyminiszterrel, Robert Schuman-nal az európai integráció kérdésében. Igyekszünk bizonyítani, hogy Adenauer egységes Európa melletti kiállásában a francia szocializáció mellett a régi porosz-német nacionalizmus és militarizmus elvetése is fontos szempont volt. Másrészt, ehhez kapcsolódóan, a kereszténydemokrácia értékrendje szervesen alátámasztotta Adenauer Európa-politikáját.

Ezenek az állításoknak a bebizonyításához forrásként Konrad Adenauer politikai beszédeit egybegyűjtő „A demokrácia számunkra világnézet”. *Beszédek és beszélgetések (1946-1967)* című 2013-as [kiadványt](#) használjuk. Először bemutatjuk Adenauer politikai szocializációját, amely meghatározta a leendő kancellár fölfogását az európai egységről, és benne Németország jövőjéről. Majd megvizsgáljuk, mit jelentett számára a föderalizmus elve. Az 1950-es években ugyanis a föderalizmus éppen ellenkezőjét jelentette eszmei dimenzióban annak, amit ma jelent. Ma a föderalizmust a liberális Európával szokás azonosítani, mintegy annak kvintesszenciájának tekintik. Az 50-es években még egészen mást jelentett: a föderalizmus sokkal inkább a konzervatív, bár gazdaságilag liberális, pontosabban egyfajta liberalizmust, az ún. ordoliberalizmust (ennek kifejtése az utolsó fejezetben történik) tartalmazó kereszténydemokrácia eszmeiségét fejezte ki.

Adenauer politikai szocializációja

Adenauer mögött már jelentős közéleti tevékenység állt, mielőtt 1946-ban a CDU elnökévé választották. Köln képviselőtestületében kezdte a politizálást (1906-1917). A császárság utolsó éveiben és a Weimari Köztársaság egész időszaka alatt Köln főpolgármestere (1917-1933). A hitleri években háttérbe kellett vonulnia.

Adenauer személyiségét és politikai identitását meghatározta a kölni születése. Adenauer büszke arra, hogy a Rajna-vidéken született, földrajzilag közel a francia szellemiséghez, és távol az általa megvetett, mert militaristának tartott Poroszországtól. Feltűnő, hogy az európai integráció alapító atyái között többségben voltak azok, akik valamilyen értelemben az országuk határterületéről érkeztek. Mint [írtunk róla](#), Schuman francia identitású szülőktől, Luxemburgban született, és egy francia-német határrégióban, Lotharingiában töltötte ügyvédként fiatalkorát. Jean Monnet fiatalon, apja konyakkereskedő cégének megbízásából Angliában élt, megismerve az angol gondolkodásmódot. De Gasperi olasz nemzetiségűként, az Osztrák-Magyar Monarchia állampolgáraként született, a bécsi egyetemen tanult, és kereszténydemokrata programmal bevásztották a Reichsrat-ba. Ezek az emberek fiatalon megismerkedtek több országgal és nyelvel. Ebből következően értéknek tekintették a sokszínűséget, és távol álltak az egymásra fenekedő sovinizmusoktól. Az I. világháborús vérontás még inkább megerősítette őket a sovinizmus elutasításában, és egy egységes, erős, szociálisan érzékeny Európa kialakításában.

Adenauer szocializációjában a porosz uralom megvetése meghatározó volt. Az anekdota szerint akárhányszor Adenauert valami hivatalos elfoglaltság kényszerűen a gyűlölt Berlinbe szólította, a fővárosba érve behunyta a szemét, hogy ne lássa a Rajna-vidéket leigázó poroszok fővárosát. A regionális ellentéthez vallási szocializációs ellentét társult. Adenauernek nemcsak az volt a problémája

Poroszországgal, hogy a német militarizmus hazájának tartotta, hanem az is, hogy katolikusként ellenszenvezett az evangélikus Hohenzollern-ház és porosz elit uralmával. A hitleri éveket belső száműzetésben töltötte. A háború után az angol megszálló hatóságok igazolták, és hamarosan Adenauer az angol zóna Kereszténydemokrata Uniójának (CDU) elnöke lett.

Mit jelentett Adenauer számára a kereszténydemokrácia? Mindenekelőtt egy olyan eszközrendszert, amellyel Németországot visszatéríti a – szerinte – letért útról, a demokratikus népek közösségébe. Ebből következik, hogy Adenauer számára a kereszténydemokrácia és a liberalizmus értékrendje nem vált külön. Vállalta a liberális alapot (alkotmányosság, szabadságjogok az egyén és kisközösségek számára), noha a társadalompolitikában és a gazdaságban bírálta a liberalizmus érvényesülését.

A föderalizmus

Ahhoz, hogy megértsük Adenauer hozzáállásának alapját az európai egységesülés iránt, először azt kell megérteni, miként vélekedett a föderalizmusról. Bemutatkozó beszédében, 1946. március 6-án Adenauer a CDU ellenpontjának az egykori porosz államot tekintette: „Célunk Németország feltámasztása. Nem cél azonban sem a centralisztikus, sem a Poroszország vezette korábbi Németország feltámasztása.” A centralizált állammal szemben Adenauer a

föderalizmusban látta a megoldást. Mint kijelentette, „Németországnak messzemenően decentralizált, demokratikus szövetségi állammá kell válnia.” Hogy miért, arra vonatkozóan azt mondta: „Úgy hisszük, hogy Németország államiságának ilyen módon való alakítása a szomszédos országok számára is a lehető legjobb. Remélem, hogy a nem túl távoli jövőben létrejön az Európai Egyesült Államok, amelyhez Németország is tartozni fog majd.” Mint látható, Adenauer meglehetősen lényegre törően (sztereotip módon “németesen”) eljutott beszédében a föderális Németországtól a föderális Európa víziójáig.

Ez a vízió persze nem a beszéd elhangzásának pillanatában született rögtönzés volt. A kontinens valamely egységének tervezete szervesen hozzátartozott a két háború közötti kereszténydemokrata eszméhez. De Adenauer esetében a hitlerizmussal való szembenézés is hozzájárult a tervezethez: a CDU elnöke meg volt győződve, hogy csak egy föderális Németország tud békében élni a világban, és csak egy föderális Európa lehet megoldás a sovinszta gyűlölettel szemben, valamint az Adenauer számára nem kevésbé elutasított kommunista eszmével szemben. A nemzetiszocializmus és a kommunizmus egyaránt ellenséges volt a föderalista gondolattal szemben, mert mindkettő lényege az erős, központosított állam. Adenauer azonban, aki Európa-politikáját a német történelmi hagyományból merítette, hitet tett az 1871 utáni német centralizált állam leépítése mellett. A kancellár föderális Németország-tervéből logikusan következett a föderatív Európa elve.

Adenauer tudta, hogy néhány évvel a háború után még számos francia politikusban, nem beszélve az állampolgárok tömegeiről, (jogos) keserűség él Németországgal szemben. 1950. április 18-án a berlini Titánia palotában elmondott politikai beszédében ezért óvatos, megfontolt nyugatnémet külpolitikát javasolt, amely igazodik a szomszédos államok külpolitikájához. Adenauer ebben a beszédben érintette az európai integrációt. Egyrészt bejelentette, hogy a nyugatnémet kormány csatlakozni kíván az 1949-ben alapított Európa Tanácshoz. Másfelől még tartott a francia-nyugatnémet ellentét a Saar-vidék hovatartozása körül. Adenauer fontosnak tekintette a kérdés rendezését. Utalt John Jay McCloy-ra, az amerikai ellenőrző biztosra, aki „helyesen fejtette ki, hogy Európa és Németország kérdése elválaszthatatlan egymástól. Ha valaki Európa kérdését akarja előbbre vinni – és számomra úgy tűnik, ennek legfőbb ideje –, akkor egyidejűleg Németország kérdésével is foglalkoznia kell”.

Ugyancsak McCloy-ra hivatkozva Adenauer foglalkozott azzal a kérdéssel, amit a német gazdasági erőtől való félelem jelent. Németország az I. világháború előtt Európa vezető gazdasági hatalma volt. A háború után az európai országok, mindenekelőtt Franciaország, érdekének tartotta Németország gazdasági meggyöngyítését. Adenauer – az amerikai döntéshozókkal összhangban – óva intett attól, hogy Németország gazdasági életképességét alárendeljék a francia biztonsági igénynek. Ha ugyanis ugyanúgy reagálnak a franciák, mint

1918-ban, ugyanúgy a bosszú és Németország ipari leszerelésének terve vezényli őket, akkor „Németországban az európai fejlődésnek ártó bizalmatlanság fejlődne ki a nyugati szövetségesekkel szemben.”

Végső soron Adenauer amellelt érvelt, hogy szükséges az európai béke miatt Németországot mihamarabb beilleszteni a nyugat-európai szövetségi rendszerbe, egyenjogú és egyenrangú tagként. Adenauer nem vitatta az ésszerű ellenőrzést a német gazdaság fölött, de óvott attól, hogy egyoldalúan a büntetés és számonkérés vezesse a győzteseket. Franciaország példájával érvelt a napóleoni háborút követően, és magasztalta a Szent Szövetség rendszere államférfijainak a bölcsességét, ahogyan kezelték a vesztes Franciaországot: „Azok az államférfiak azonban, akik akkor újjárendezték Európát (...) elég okosak voltak ahhoz, hogy a gyűlölet és minden keserűség dacára az akkor legyőzött Franciaországot – az akkori európai szenvedések károkozóját – egyenjogú partnerként kezelték akkor, amikor a bécsi kongresszus átrendezte Európát.”

Adenauer és a kereszténydemokrácia

Most, hogy láttuk, hogy Adenauer számára az Európa-politika és a Németország-politika szerves egységes alkotott, és szorosan összekötötte Németország föderalizálásának és a föderatív Európa kialakításának sorsát, érdemes megvizsgálni az adenaueri elvek eszmei alapját képező kereszténydemokráciát. Adenauer nézetrendszerét és

az egységes Európához való viszonyát nem tudjuk megérteni a kereszténydemokrácia korabeli fogalmának értelmezése nélkül. Itt figyelembe kell venni, hogy a kereszténydemokrácia egészen mást jelentett az 1940-50-es évek fordulóján, mint manapság. Ez nem csoda, hiszen az eszmék is változnak, alakulnak, párhuzamosan azzal, ahogyan az eszméket körülvevő tágabb rendszerek – a társadalom, a politikai kultúra, a nyilvánosság lehetőségei, és maga a geopolitikai beágyazottság, végül az európai politikát meghatározó világrend – is változnak.

Az egyik nagy eltérés a mai helyzettől, hogy a kereszténydemokrata pártok önképük szerint a „közép pártjai” voltak, azaz se jobb-, se baloldaliak. A kereszténydemokrácia német, magyar, belga, olasz stb. változatai az 1930-40-es években egyaránt szemben álltak a szélsőjobboddallal, a szélsőbaloddallal, a liberális kapitalizmussal, a kommunizmussal és a szociáldemokráciával. Ezek helyett egy igazságos, a magántulajdont tiszteletben tartó, demokratikus társadalmat hirdettek. Hitük szerint „harmadik utat” képviseltek a kapitalizmus és a szocializmus között – erre utal a „közép pártja” kifejezés. Ám a pártpolitikai realitás fölülírta ezt a keretet: azokban az országokban, ahol a korábbi jobboldali pártrendszer szétesett, a kereszténydemokrácia becsúszott a középről a „jobboldali” térféltre. Ez történt tipikusan Németországban, ahol a CDU vált a legerősebb párttá, pusztán azért, hogy a háború előtti jobboldali pártok – autoriter jellegük, olykor a hitleri hatalom kialakulásában, a baloldal

szétverésében való cinkosságuk miatt – nem alakulhattak újjá, amelyek pedig mégis, azok túlzottan szűk (regionális, egyházi, középosztálybeli) érdeket képviseltek, így nem versenyezhettek a minden társadalmi réteget és minden régiót megszólító CDU-val.

A kereszténydemokraták számára a demokrácia védelme értékalkapon szövetséget jelentett a liberalizmussal és a szociáldemokráciával, míg a gyakorlati kérdések, a társadalom- és gazdaságfilozófia elválasztotta a kereszténydemokráciát ezen irányzatoktól. A kereszténydemokraták vallották a széles körű társadalombiztosítás kialakításának a szükségességét, lényegében először ők fogalmazták meg a szociális piacgazdaság modelljét. A társadalompolitikai alapelvek (szegénység megszüntetése, egészségügyi és oktatási rendszer ingyenessé és kötelezővé tétele, a mezőgazdasági népesség támogatása, a gyermekmunka megszüntetése stb.) összekötötték őket a szociáldemokráciával, ám az egyház és a vallásosság megítélése értékalkapon elválasztotta egymástól a két irányzatot. Az Adenauer fémjelzte kereszténydemokrata irányzat elvetette az egyház és állam összefonódását, sőt az egyház részvételét a közéletben – de az egyházi tanítások alapján alakította ki a társadalompolitikai elveket. A szubszidiaritás értéke (miszerint a döntéseket az érintettekhez legközelebbi szinten kell meghozni) mai napig meghatározó az Európai Unió társadalompolitikai irányelveiben.

Miközben Adenauer egyértelműen elutasította a régi, háború előtti konzervatív politikát, a szocializmus irányába is zárt. Nem minden vita nélkül, de Adenauer javaslatára elhagyták a „keresztényszocializmus” szót a párt alapelvei közül. Ezt nemcsak Adenauer konzervatív alapállása, a szociáldemokráciával és a kommunizmussal szemben érzett ellenszenvé, vagy a hidegháború árnyékában az amerikaiaknak való megfelelés indokolta, hanem az is ott állt a háttérben, hogy elhatárolja a jövő Németországát a nemzetiszocializmustól, valamint attól a - keresztényszocialista jelzőt büszkén viselő - Centrum Párttól, amely rossz taktikázásával hozzájárult Hitler hatalomra kerüléséhez.

Ami az európai népek egység-tudatát és szolidaritását illeti, itt megint találhatunk elméletben közös pontot a kereszténydemokrácia és a szociáldemokrácia között. De egy döntő különbséget is: ugyanis a szociáldemokrácia a munkásosztály egységét hirdette, azaz az egységes Európa elképzelése osztályalapon nyugodott, míg a kereszténydemokraták hirdették a társadalmi rétegeken, osztályokon felülemelkedő szolidaritást. Nem véletlen, hogy a nagy európai alapítók között kereszténydemokratákat találunk nagy számban (Schuman, Adenauer, De Gasperi, [Monnet](#)), és baloldaliakat kevesebbet (a kommunista [Augusto Spinelli](#), a szociáldemokrata Paul-Henri Spaak). A német szociáldemokraták sokáig messze nem lelkesedtek a Schuman-terv miatt, ellentétben Adenauerrel és a német kereszténydemokratákkal. A francia kommunisták 1954-ben leszavazták

a Nemzetgyűlésben az Európai Védelmi Közösséget, és eleinte az angol Munkáspárt ellenezte leghevesebben a csatlakozást az európai integrációhoz, nem az angol konzervatívok.

Vagyis nem szabad teljesen a mai európai pártpolitika alapján megközelíteni az integráció kezdeti éveit. Nagyon leegyszerűsítve, de a lényegét kifejezve: a hidegháború első másfél évtizedében a korabeli demokratikus baloldal kevésbé lelkesedett az európai integráció ügyéért a nagy nyugat-európai országokban (Német- és Franciaországban, valamint Nagy-Britanniában), mint a korabeli demokratikus jobboldal. Nem azért, mintha a baloldal elutasította volna magát az eszmét (lényegében a szocializmus internacionalista jövőképét nehezen lehetne elképzelni másként, mint valamilyen európai egységként és föderalizmusként), hanem, mert a baloldaliak a kereszténydemokrata politikusok által megfogalmazott „föderális Európát” hajlamosak voltak úgy fölfogni, mint a jobboldali pártok cselét, amellyel leszerelik a nélkülöző európai tömegeket, vagy egyenesen úgy fogták föl, mint az amerikai hidegháborús politika trójai falovát. Másrészt a baloldali pártoknak volt társadalompolitikai kritikájuk is: féltették a munkások lassan növekvő életszínvonalát egy összeszerveződő gazdasági közösségben, amelyet gazdasági technokraták, nagytőkések és konzervatív politikusok terveztek meg.

Akkor békélt meg végleg a baloldal az európai egységgel, amikor elfogadta, hogy a társadalmi igazságosság és egyenlőség

elvének képviseléséhez a kereszténydemokrata alapú „szociális piacgazdaság” és az egységes Európa jelentik a leghatékonyabb keretet. A német szociáldemokraták 1959-es Bad Godesberg-i fordulata jelentett változást, ebben a tekintetben is: a német szociáldemokrácia elfogadta a szociális piacgazdaságot mint célt (lemondva egyúttal a szocializmus célkitűzéséről) és a NATO-tagságot. Innentől kezdve a baloldal elfogadta az egységes Európa vízióját, amelyet a legalkalmasabb keretnek tartottak a szociális vívmányok biztosítására.

Kereszténydemokrácia és liberalizmus

Adenauer nem volt liberális értékeit, kultúr- és társadalompolitikáját tekintve. Ám egy vonatkozásban Adenauer osztotta korának liberális fölfogását. Ugyanis a kancellár egyértelműen az állam iránti túlzott állampolgári lojalitást okolta a hitlerizmusért. Adenauer szerint a német nép az állam túlhatalmának bűvöletében él, „bálvánnyá tette és oltárrá emelte az államot. Az egyént, annak méltóságát és értékét e bálványért feláldozta.” Végző soron Adenauer a liberálisok számára is fontos egyéni jogok helyreállítására tett ígéretet, és olyan államot ígért, amely nem avatkozik be az egyén életébe. A kereszténydemokrácia kezdettől fogva hangsúlyozta az emberi jogokat, csakúgy, mint a liberalizmus. Különbség csak abban volt, hogy máshonnan, más forrásból vezette le az emberi jogokat (a kereszténydemokrácia az

egyház tanításán alapulva az isteni elrendelésből, a liberalizmus a természetjogból).

Ám ha az állam fölfogását illetően a kereszténydemokrácia és a liberalizmus fölfogása metszette egymást, már eltérést találhatunk a társadalompolitika terén. Adenauer kritizálta a liberális kapitalizmust, amelyet bizonyos mértékig szintén hibáztatott a német történelem kisiklásáért: eszerint a „gyorsan növekvő iparosítás nagy embertömegeknek városokban történő koncentrációja és ezzel járó elgyökértelenedése szabaddá tette az utat a német nép körében a materialista világnézet romboló terjedése számára.” Ez a materializmus szülte meg – legalábbis Adenauer szerint – a náciizmust. A liberális kapitalizmus felelős amiatt is, hogy a szabad versenyt emelte tisztelet tárgyává, nem véve figyelembe, hogy a nagy vagyonok szűk körben koncentrációja irigységet vált ki. Ezért Adenauer szükségesnek tartott egy kiigazítást a liberális elv kárára: követelte a bányák mielőbbi „társadalmosítását”. Ez nyilván államosítást jelentett. De az államosítás a föld kincseire vonatkozott, vagyis olyan erőforrásokra, amelyek a nép egészét illetik.

A liberális pártok megoszlottak az egységes Európa kérdésében. Sok liberális támogatta a föderatív, és szabad piaci elveken működő európai egységet. Németországban az ún. ordoliberalisok voltak ekkoriban a gazdasági tervezés meghatározó alakjai. Ők úgy vélték, hogy az állam feladata, hogy megfelelő, hatékony keretet nyújtson a

gazdaság működéséhez, és megakadályozza a gazdasági hatalom konvertálását politikai hatalommá. Az ordoliberalisok elvetették a nagy vállalatok összeszerveződését kartellekké és trösztökké. Az európai egység nagyfokú szabályozást képviselt, amely megfelelt az ordoliberalis érdekeknek. Ugyanakkor ez nem jelentett mégsem olyan állami túlszabályozást, amely már magának a gazdasági életnek a szabadságát veszélyeztette volna. Sőt, az európai Szén- és Acélközösség, majd az Európai Gazdasági Közösség lehetőséget jelentett a gazdaság olyan fokú szabályozására, amely megakadályozza a válságokat a mezőgazdaságban (ld. az agrártámogatások rendszere), biztosítja az áruk, tőke, szolgáltatások és munkaerő szabad áramlását a vámok fokozatos leépítése révén. Más liberálisok viszont elutasították még azt a szabályozottságot is, amelyet az integráció jelentett. Ezt a Friedrich August Hayek köré tömörülő kört nevezték a későbbiekben neoliberaisoknak. Ők azonban ekkoriban még kisebbséget alkottak, a gazdasági élet szereplői között marginálisan voltak jelen, inkább angol és amerikai agytrösztök, valamint az 1947-ben alakult Mont Pelerin Társaság révén nyílt fórum nézeteik kifejtésére. Az ordoliberalisok uralták az 1950-es években létrejövő német agytrösztöket (Freiburgi Iskola, Walter Eucken Institut).

Bár manapság sokszor összemoszák az ordo- és neoliberais irányzatokat, azon az alapon, hogy mindketten elleneztek az 1960-as években a jóléti állam további kiterjesztését, a különbségek nagyobbak: az ordoliberalisok nem támogatták a közjavak

privatizálását, legfeljebb a bányák és a tömegkommunikációs eszközök terén (ld. Adenauer szavai a „társadalmiasításról”), kizárólag a nagy monopóliumok megakadályozása miatt, és a szakszervezetek meg munkáltatói szervezetek közötti partnerségre törekedtek, vagyis támogatták a szociális piacgazdaságot. Lényegében Adenauer kereszténydemokrata és az ordoliberalisok elméletei kiegészítették egymást. Az európai integráció adenaueri értelmezésben legalább annyira volt liberális teljesítmény (az emberi jogok, a hatalmi ágak szétválasztása és részben a gazdaság terén), mint kereszténydemokrata teljesítmény (a társadalompolitikában). Értékalapon (ld. egyház és állam viszonya) Adenauer jóval liberálisabb volt, mint a 30-40-es évekbeli német keresztényszocialisták, vagy pártjának jobboldala. Másfelől Adenauer gazdaság- és társadalompolitikáját tekintve elhatárolta irányzatát az észak-amerikai kapitalizmustól, amelyet túlzottan szabályozatlannak, anarchisztikusnak és kíméletlennek tartott.

Konklúzió

Adenauer képes volt a német politikusok közül arra, hogy Németország sorsát európai keretben szemlélje. A CDU-t nemcsak elhatárolta a szocialista és a háború előtti konzervatív nézetektől, továbbá a hitlerizmustól (amellyel mindvégig szemben állt), hanem francia kulturális szellemiségű Köln polgármestereként értette és érezte a francia félelmeket, ezért jó partnere tudott lenni a francia

politikusoknak, akik tartottak az új, megerősödő Németországtól. Adenauer igyekezett megnyugtatni a külföldet: Németország túljutott a hitlerizmuson. Diplomáciai érzéke mellett segítette az a tény, hogy a másik oldalon is olyan politikusok álltak, akik osztották a kereszténydemokrácia elveit, így az egységes Európa vízióját. Segítette helyzetét az is, hogy a CDU által képviselt szociális piacgazdaság nem állt ellentétben az ekkor domináns liberális, ún. ordoliberalis elvekkel. Sőt, az ordoliberalisok koncepciója a gazdaság területén összhangban volt a CDU filozófiai elveivel. Így mondhatjuk, hogy a CDU vállalta a liberális elveket a gazdaságban, nemcsak az emberi jogok területén.

